

Giuseppe Terragni, az európai építész

Olaszországban lassan végéhez közeledik a Giuseppe Terragni (1904-1943) olasz racionalista építésznek szentelt emlékévé, amelyet születése 100. évfordulója alkalmából szerveztek.

Az elmúlt évtizedekben sok tanulmány és kötet jelent meg munkásságáról¹, és számos kiállítás és konferencia is foglalkozott építészetének elemzésével. Ezeknek a sorában a kezdetet a «L'architettura» című építészeti folyóirat jelentette, amely 1968-ban, Terragni halálának 25. évfordulóján, egy teljes számot a tiszteletére jelentetett meg.² Ez volt az első igazi alkalom, hogy elmélkedni lehetett a comói építész örökségén.

Belföldi és külföldi kutatók, múzeumok, alapítványok és egyetemek egyre növekvő nyomása vezetett a Giuseppe Terragni Tudományos Központ (Il Centro Studi Giuseppe Terragni) létrejöttéhez, amely a Comói Levéltárban őrzött gyűjtemény, illetve hagyaték köré szerveződött. A párizsi Le Corbusier, vagy a barcelonai Mirò Alapítványhoz hasonló intézmény sokkal szervezettebben tudja tárolni, megőrizni, publikálni és katalogizálni (4 szektorban) az itt őrzött hatalmas anyagot (építészeti tervek, skiccek, rajzok, akvarellek, gipszszobrok, modellek, teoretikus írások, saját és róla megjelent publikációk, személyes és hivatalos levelek, fotók, stb.), mint egy levéltár, könnyebben lehetővé teszi a kutatást, és egyszerűbben válaszol a modern építészet iránti egyre növekvő érdeklődésre.

Úgy tűnhet, hogy Terragniról már mindent elmondtak. Az emlékévé szervezői (a kulturális élet nemcsak építész kiválóságai) szerint azonban az olasz építészet «csodagyerekének» a munkássága még mindig nincs minden aspektusában feltárva.

A szervező bizottság célja kettős volt: Egyrészt a nagyközönség széles rétegei előtt népszerűsíteni (kiállítások, filmek, konferenciák, stb.) kívánták a múlt század egyik legnagyobb építőművészt és gondolkodóját, aki tevékenységének döntő részét egészen sajátos politikai, társadalmi és kulturális közegben gyakorolta. A valódi cél azonban, a megemlékezés meghatározott címére visszavezethetően (Giuseppe Terragni, az európai építész – Giuseppe Terragni architetto europeo), az építész munkásságának aktualizálása volt.

„Újra gondolni, újra felfedezni Terragnit elkerülhetetlennek látszik a kulturális élet egy olyan időszakában, amikor az építészet az öngyilkosság felé rohan a feltámadó klasszicizmus szellemi elbutulása és a posztmodern petyhüdt eklekticizmusának kettős szorításában...” írta 1980-ban Bruno Zevi.³

Az eltelt több mint húsz év változásai miatt az emlékévé szervezői tovább fejlesztették ezt a gondolatot: „Újra gondolni, újra felfedezni Terragnit elkerülhetetlennek látszik a kulturális élet azon időszakában, ami lerázta magáról a «visszatérés nélküli krízis» és az eklekticizmus terhét, egy olyan időszakban, amely újra felfedezte a Modern Mozgalom kimondatlanul is hatalmas erejét, aktualizálva és maivá téve azt. Felfedezni Terragnit annak a megállapítását is jelenti, hogy milyen nagy is volt az ő hozzájárulása a jelenlegi eredményekhez.”⁴

Hosszú-hosszú éveken keresztül a munkáival kapcsolatos megnyilatkozásokban mindig függőben maradt az a nyilvánvalóan lényeges kérdés, hogy a fasiszmus hatalomra jutásának éveit alatti dolgozó Terragni fasisztaként, vagy antifasisztaként halt-e meg. Szerencsére a Modern Mozgalom törekvéseit, s az egyes építész munkásságát kutatók többsége ideológiától mentes objektív képet rajzol fel, így Terragninak is inkább a műveit és azok példáját, semmint saját személyét veszik górcső alá, tehát „ennek az építészeti kultúrának, az európai modern építészet viszonylatában megmutatkozó jelentőségét nem tudják megkerülni, s nem elismerni.”⁵

Építészetének első kutatója és ismertetője, Bruno Zevi szinte teljes felmentést ad: „Terragni fasiszmusa analóg Michelangelo vagy Borromini katolicizmusával, virtuális, elképzelt, becsületes fasiszmus, amely képes legyőzni a bürokrácia lassúságát, ... tiszta, nem opportunist, végül is többnyire mitikus.” – írja 1980-ban.⁶

„Mélyen hívő és becsületes ember volt; hitt Istenben és egy mitikus hatalomban. Munkásságát lehetetlen lenne megérteni a nélkül a remény nélkül, amit az általa átláthatónak, hatékonynak, célszerűnek és tisztának vélt «új szellem» győzelmébe és haladásába vetett.”⁷

„A megkülönböztetés semmiféle fajtáját sem tudta elfogadni.”⁸ Amikor Olaszországot is elérték a faji megkülönböztető törvények az avantgárd építészek és festők comói, «Caffè Rebecchi» asztaltársaságának két zsidó tagját, a De Benedetti fivéreket próbálta menteni. „Éppen Terragni volt az, aki ezekben a szomorú időkben igaz és őszinte barátunk bizonyult, aki mindig kész volt megvédeni és bátorítani, hogy legyőzzem azt a borzalmas időszakot. Még ma is őrzöm az orosz frontról küldött képeslapjait, amelyeken mindig volt egy bátorító mondat számomra.” – vallotta Augusto De Benedetti.⁹

„A politikai hatalom által vezetett építészet alkotásai, amelyeken nincs semmi különös megkülönböztető jel, hacsak a hatalmas méret nem, gyakran tűnnek el a történelem zürzavarában. Csak néhány alkotásnak sikerül túllépni az eredeti politikai szándékon és átalakulni – mint a hernyó lárvájának pillangóvá - valami tökéletesen mássá.” – írja Steven Holl a Domus februári számában.¹⁰ Az évforduló eseményeihez kapcsolódva a patinás építészeti folyóirat ugyanis cikksorozatban mutatja be Terragni legjelentősebb épületeit, egy-egy világhírű építész kommentárjával. Steven Holl és mások a jelen tökéletességét vélik felfedezni alkotásaiban, abszolút értéknek tekintve őket.

Ugyanakkor van néhány, korunk politikai küzdelmeitől átitatott megnyilatkozás is. Olga Neuwirth osztrák és Roberto Paci Dalò olasz zeneszerzők például arra figyelmeztetnek, hogy „bizonyos formák – a monumentalitás, a szimmetria, a tengely, az oszlopcsarnokok, a hatalmas belmagasság, az aránytalanul nagy méretek, a szabályos elrendezettség, mindez hatalmas nyílások által fénnel telítve, - tehát a mediterrán jellegű olasz racionalista építészet jellegzetes formanyelve (Terragni comói pártháza is illusztráció az előadásukon)¹¹, újra és újra felhasználhatók azonos célra, a valamikori üzenet kódolva van az építészetben és rejtekéből bármikor feléleszthető.”¹²

Ehhez kapcsolódva le kell szögeznünk a következőket: Igaz, hogy az olasz racionalista mozgalom számos látványos gesztust tett a fasiszta forradalom felé, de a Terragni által is képviselt racionalista építészet soha sem vált a párt hivatalos stílusává. Sőt a rezsím főépítésze, Marcello Piacentini¹³ és mások által képviselt Novecento metafizikai tradicionalizmusa és a racionalizmus avantgardizmusa között feszülő ellentmondás rendkívül megnehezítette Terragninak és társainak, hogy a rendszer számára fontos és sokrétű feladatból munkához jussanak, illetve terveiket vagy pályázataikat elfogadtassák.

Emberi és művészi hitvallását, a fasiszmussal való kapcsolatát, a fasiszta építészet előbb felsorolt jellegzetességeihez való viszonyulását csak művein, és a modern építészet diadalra juttatását célzó folyamatos és kemény küzdelmein keresztül ismerhetjük meg:

Giuseppe Terragni 1904. április 18-án született Medában, Milánó mellett. Apja építési vállalkozó volt. Attilio testvére szerint azonban nem ő, hanem édesanyjuk járult hozzá meghatározó módon Giuseppe építésszé válásához. Iskolás korától kezdve anyai nagyszüleivel Comóban élt, így ezt a helyet tekintette szülőhelyének, és egész életében meghatározó szerepet játszott a város. A középiskolában matematika-fizika szakra járt. Legjobb barátját és munkatársát, Luigi Zuccolit is itt, az utolsó évben ismerte meg. A Milanói Műszaki Egyetem építész karára (Politecnico di Milano, Scuola Superiore di Architettura) 1921-ben iratkozott be, ahol rendkívül szorgalmas tanulónak számított, és nagy lelkesedéssel tanulmányozta az elmúlt korok építészetét.

Első ismert terve 1925-ből származik (a comói villa Saibene) és az első pályázata is (a comói háborús emlékmű). E pályázat kapcsán ismerkedett meg Pietro Lingerivel. A közös munkából barátság, majd egész életen át tartó szakmai együttműködés született.

1926 novemberében diplomázott és egy hónappal később barátaival megalakítják a «Gruppo7» (Hetek csoportja)¹⁴ nevű olasz racionalista építészcsoporthat. Elképzeléseiket 1926-1927 között a Rassegna Italiana nevű folyóiratban tették közzé. Fő törekvésük a comói

születésű Antonio Sant'Elia¹⁵ által megálmodott, a gépi kor modern világát megjelenítő és istenítő futurista építészetnek, valamint az olasz klasszicizmus nemzeti értékeinek a szintézise volt. „Múltunk és jelenünk nem összeegyeztethetetlen. Nem tagadjuk meg hagyományaink örökségét.” - írták. Logikán alapuló, a funkciónak és az ipari világgal való együttműködésnek prioritást engedő építészetet akartak. „Az új építészetnek, az igaz építészetnek a logika és a racionalitás közti szoros kapcsolat eredményének kell lennie.” - vallották.¹⁶

Giuseppe Terragni 1927-ben a comói Metropol Suisse szálloda homlokzat átalakításával kezdte önálló építészeti tevékenységét, miután Attilio testvérével műtermet nyitottak Comóban. „Vágyódott arra, hogy az egész világ építészetét megismerje, mindig naprakész akart lenni. A világ minden tájáról meg akarta szerezni a folyóiratokat és az építészeti írásokat, de ez nem volt könnyű azokban az években. Lelkesedett Gropiusért, Le Corbusier-ért, a hollandokért, az oroszokért és a japánokért. De mindegyiket egy kicsit ridegnek és hidegnek érezte. Az egyetlen kivétel Le Corbusier volt. Őt tartotta a leginkább mediterránnak, munkáit pedig a leginkább művészinak és lírainak.”¹⁷

A hagyományok és az építészeti örökségbe vetett hit ellenére a racionális építészet első római kiállításán egy gáz- és egy csőgyár terveivel vett részt 1928-ban.¹⁸ Még ugyanebben az évben, 24 évesen megalkotja Olaszország legelső modern épületét, a Transatlantico néven emlegetett «Novocomum» apartman-házat. Ez kitörő erejű forradalmi, de tulajdonképpen illegális tett volt. Egy klasszicista hagyományokra épülő tervet mutatott be és meglepetésre létrehozott egy modern alkotást, olyat, ami az európai avantgárdhoz volt kapcsolható. Hatalmas botrány tört ki. Az építési hatóság úgy érezte, hogy kigúnyolták és vizsgálatot indított. Terragni viszont megnyerte első csatáját az új építészet elfogadtatásáért. Az orosz konstruktivizmus és a német expresszionizmus hatását tükröző ötszintes, főhomlokzatán 63,5 méter hosszú épület kompozíciójának fő jellegzetessége (a klasszikus felfogásnak megfelelő hangsúlyozás helyett) a visszaharapott épületsarkok (ahová a harmadik a negyedik és a földszinten üveghengerek fészkelik be magukat), az ötödik szint levegőben lógó masszív tömege, valamint a második szint kiugró tömegének és a felső erkélysoroknak a játéka. (Az épületet gyönyörűen felújították). A comói eset kapcsán reflektorfénybe került a művészeti élet, és az első viták is kibontakoztak a racionalista építészetről.

Ugyanabban az évben került sor a C.I.A.M. (Congresso Internazionale di Architettura Moderna) első ülésére Svájcban és ugyancsak 1928-ban bízták meg Terragnit a comói fasiszta pártszékház terveinek elkészítésével, modern stílusban, egy konkrétan kijelölt területre.

1929-ben a Novecento Nemzeti Kiállításon, Milánóban saját önarcképét állította ki. Fiatallabban korábban számos képzőművészeti kiállításon is részt vett. A párhuzamosan folytatott építészeti és festőművészeti tevékenysége mindig művészeti kérdésekre és megoldásokra koncentrált. „A műtermében mindig minden nyitva volt, bárki számára láthatóan. Nem tartott zárva egyetlen fiókot sem, sőt gyakran az ajtót is nyitva felejtette. Különleges odúját, ahová legihletetlenebb óráiban szokott visszavonulni, szinte teljesen kitöltötte egy hatalmas asztal, amelyen ömlesztve, nagy halmokban álltak a papírok. Az asztal sarkánál ülve rajzolta csodálatos skicceit, amelyekből a tervei születtek. Nehéz és esetlen kezei alól, a csak átabotában kihelyezett ceruza legnagyobb csodálkozására, vékony, pontos, precíz jelek és vonalak kerültek elő.”¹⁹

1929-1930 között Terragni aktivitása megnőtt, számos remekmű került ki a kezei közül. Vezető alakjává vált a Movimento Italiano per l'Architettura Razionale (MIAR) egyesületnek. Rómában, 1931-ben megrendezték a racionalista építészet második kiállítását, amelyet a kormányfő Benito Mussolini nyitott meg. Felhevült vita tört ki a racionalisták és a Novecento képviselői között, ami a MIAR széteséséhez vezetett. A kiállítást a közönség és a kritikusok hatalmas érdeklődése mellett Milánóban megismételték. Terragni a Novocomum épületével, a Vitrum üzlettel, egy modern szabóság berendezésével, a Ghislanzoni repülőklub központjának tervével és a Posta Hotellel volt jelen.

A comói Posta Hotel a kevésbé szerencsés szakmai történetek közé tartozik. A Volta téren álló kicsi szálloda átépítésére mérnök testvére, Attilio kapott megbízást, aki a homlokzatok terveit klasszikus szabályok szerint dolgozta ki. Terragni akkor lépett közbe, amikor a vasbeton vázszerkezetnek már megkezdődött a kivitelezése. «Racionális» tervet ajánlott, az első emelet kb. másfél méteres kiugratásával, az étterem elhelyezésére. Az építési bizottság ellenezte ezt a megoldást és felfüggesztette a munkát. Hiába készített hatféle variációt modern stílusban, a bizottság kifogásait is figyelembe véve, végül is meg kellett alkudnia. Elkéseredésében egy neoklasszicista karakterű tervet tett le az asztalra, ami megmentette a vállalkozást a teljes csódtól. A belső tereket kárpótlásul szabadon alakíthatta. A Novocomunnál alkalmazott építészeti megoldások feltűntek az előcsarnokban, a lépcsőházban, a környezet, a térsorok és a berendezés alakításánál. (Sajnos az épületet az idők során átalakították és még nincs felújítva)

1932-ben részt vett a faszizmus fennállásának 10 éves évfordulójára szervezett, propagandisztikus célokat szolgáló kiállításon, Rómában (Palazzo della Esposizione in Roma). A kiállítás létrehozásában közreműködő valamennyi művész használt faszizta jelképeket, egyesek szerint túl sokat is. Terragni a 22. számú teremben a futurizmus művészi kifejező eszközeinek feltámasztásával, a szimbólumoknak «csak» dekoratív jelleget próbált kölcsönözni, jelentésüket pedig - a jelképek áradatával, ismétlésével, alá-föléhelyezésükkel (kezek tengere, turbinák, stb.) igyekezett semmissé tenni. „Alkotása egy groteszk díszletnek tűnik, nem annak a kemény arcnak, amit a Mussolini-diktatúra megmutatni szándékozott.”²⁰

Giuseppe Terragni csak 28 éves, amikor megalkotja az olasz racionalista mozgalomnak mindenképpen, de a világ modern építészetének is az egyik alapművét, a comói faszizta főhadiszállás épületét, a Casa del Fascio-t. Ezt az épületet sokan az évszázad tíz legjelentősebb épülete közé sorolják, és immár több mint 70 éve szenvedélyesen tanulmányozzák a titkait. A mészkövel burkolt vasbeton vázú doboz, amelynek főhomlokzata a Comói Katedrálisra tekint, tulajdonképpen egy 33,2 m élhosszúságú félkocka (magassága pontosan 16,6 m). A szigorú, de ugyanakkor játékos racionális szerkesztés eredményeképpen az épület mindegyik homlokzata más és más. Egyik oldalról teljesen áthatolhatatlan, három homlokzata azonban utal az épület belsejében lévő átriumra. Különösen a főhomlokzaton érvényesül erősen a transzparencia, a földtől a mennyezetig tartó üvegfal alkalmazásával, valamint a 16 darab, földszinti felnyíló ajtóval. Ezzel a praktikus megoldással az épület előtti teret szükség esetén egyesíteni lehetett a belső térrel.

„Terragni minden nap elment az épülethez a tisztaságot és a rendet ellenőrizni, azt, hogy az ajtók zárva legyenek. Félt, hogy képeket és plakátokat akasztanak fel a falra, stb. Egyik nap nagyon elszomorodott, mert vászonrolót szereltek fel az «ő üveg házára», azért, hogy ne lehessen kívülről belátni.” – írta visszaemlékezésében egyik építész barátja, Pietro Maria Bardi.

Az épületen egyszerre van jelen Le Corbusier purizmusa és az «átlátszó» építészet gondolata, az a futurista eszme, hogy az utca életét be kell vonni az épületekbe. Jelen van továbbá a hagyomány is, hiszen az olasz paloták mintájára Terragni épületét belső udvar köré szervezte. Igaz az udvar időközben üvegmennezzel fedett kétszintes gyűlésteremmé változott.

„Giuseppe Terragni 32 éves korában bebizonyította, hogy vasbetonnal és üveggel is létre lehet hozni költészetet.”²¹ Erre a legjobb példa a Sant’Elia óvoda. „Az építészet a civilizáció, a kultúra jele, - tiszta, elemi és tökéletes, - ha a nép által választott, megfigyelt és értékelt – nehéz munkával létrehozott – eredményeket fejezi ki, azokat, amelyek minden nemzet alapvető szellemi értékeiről tanúskodnak” - olvasható Terragni egyik kéziratában. Valószínűleg az óvodára gondolt, arra az alkotására, amelyiket életének egy derűs időszakában hozott létre, távol a vitáktól és a küzdelmektől. Az épületet világos és tágas terek, természetes horizontális szerkesztés és az épülettömegek kreatív játéka jellemzi, - mindenki számára érthető nemzetközi építészeti formanyelven.

Az I. világháborúban 28 éves korában eltűnt futurista Sant'Elia-ra még egy műalkotás emlékeztet Comóban, az elesett hősök tiszteletére emelt emlékmű. Filippo Tommaso Marinetti²² 1930-ban újra felvetette, hogy ideje a hősöknek emléket állítani. Javasolta, hogy Sant'Elia villamos központot ábrázoló rajzát használják fel a tervek elkészítéséhez. Terragni ellenezte a megoldást, hiszen ő még nagyon kötődött az 1926-os pályázatra készített tervéhez (az emlékművet a Dóm mellett kívánta megvalósítani, modern építészeti eszközökkel, de elvetették az ötletet). Alternatív megoldással állt elő, de mégis elkezdték a munkát Sant'Elia rajzai alapján. Amikor a vasbeton szerkezet már állt, a belső terek (kápolna, kripta) kialakítását – hosszas rábeszélés után - elvállalta (ezeknek a megoldásait nem lehetett a skiccről leolvasni) egy lényegében már kompromisszumokkal terhelt szituációban.

1933-ban irodát nyitott Milánóban Pietro Lingerivel, és közösen elkészítették 5 lakóháznak a terveit. Ezek közül érdekes megoldásaival kitűnik a hétemeletes Casa Rustici, ahol a transzparenciát a párhuzamosan elhelyezett épülettömegeket összekötő, homlokzati síkra helyezett hidak és teraszok sorolásával éri el.

Időközben megnyerte Como szabályozási tervének tervpályázatát. Ez a munka tulajdonképpen a C.I.A.M. IV. kongresszusa után,²³ az Athéni kartában, a modern építészetéről lefektetett alapelvek első gyakorlati alkalmazását jelentette.

A Rómában folyó hatalmas építkezéseken Terragni nem kapott munkát (Egyetem, Olimpiai város, E42). Egy alkalommal Piacentini meghívására, számos milánói építész társaságában, megtekintette az E42 (EUR), a fasizmus fennállásának 20. évfordulójára épített vilákiállítás épületeit. Egyetlen, milánói dialektusban elmondott, nem éppen hízelgő mondata elég volt ahhoz, hogy soha közelébe se kerüljön a feladatoknak. „Nagyon becsületes volt. Előfordult, hogy kidobta a műterméből a szállítókat, ha tisztességtelen ajánlatokat tettek, sőt a megrendelőket is, ha nem fogadták el a javaslatait, megoldásait. Ez a meg nem alkuvás gátolta abban, hogy kompromisszumokat kössön a rezsím uraival, a Piacentini típusúakkal is.”²⁴ Így csak pályázatokon vett részt, ott azonban teljes művészi szabadsággal. 1934-ben a Palazzo Littorio, 1937-ben pedig az EUR Kongresszusi Palota (Palazzo dei Ricevimenti e dei Congressi) pályázatán, - két különböző megoldással is, Pietro Lingeri és tanítványa, Carlo Cattaneo társaságában.

1938-ban tervezte a Danteum épületét, amelyet, annak ellenére, hogy sohasem valósult meg, ma az újracionalista mozgalom alapműveként tartanak számon. Az épület a Mussolini által kialakított Via dei Fori Imperiali sugárúton épült volna (amit az antik római romok lefedésével alakítottak ki), valószínűleg ezért is, „Terragninak ez a leginkább metafizikus műve. Ez a folyamatosan ritkuló, négyszögletű terek labirintusából felépülő terv a Pokol, a Purgatórium és a Paradicsom színtereit szimbolizálja és sok szempontból az EUR-épület formanyelvét emeli elvont szintre.”²⁵ A szerkesztés azonban lépten-nyomon megsérti a klasszikus szabályokat, az útvonalak dinamikájában és a térsorok nyilvánvaló ellentmondásában, hisz „egy költeményt mesél el, míg a klasszicizmus természeténél fogva ítélkezik és pózol.”²⁶

Ugyanebben az évben terveket készít (Alberto Sartorissal) a Como melletti Rebbio-negyed beépítésére, valamint elkészíti a Lissonei pártház terveit. Hírneve csúcán a «Valori primordiali» (Eredeti értékek) című folyóirat egy teljes számot munkássága bemutatásának szentelt.

„35 éves volt, amikor behívták katonának. Nem a harctéren esett el, hanem belehalt az örült fájdalomba, hogy egy teljesen abszurd és kegyetlen háborúban harcolt, abban, amiben korábban hitt.”²⁷ Feltűnés nélkül ment el utolsó munkája mellől (Giuliani-Frigerio ház), nem szólt senkinek. A veronai katonai táborból még számtalan jegyzetet és tervet küldött barátjának, Zuccolinak. Először a Balkánra ment, majd az orosz frontra került, mint tüzérkapitány. „Most is készítem az anyagokat és gyűjtöm az erőt a küzdelem újbóli felvételéhez és az eszmecsere folytatásához, azokról az építészeti kérdésekről, amiket nyitva hagyunk.” – írja 1941-ben. Folyamatosan tervez, ír és tanul. Rengeteg tervet ismerünk ebből

az időszakból: színház és stadion terve, teraszos lakóház, a comói Cortesella-negyed átépítése, benzinkút, egy római külvárosi pártház, stb. – mind-mind a katonaság évei alatt születtek.

Terragni 1943 januárjában egy kórház-vonattal hazatért, teljesen kimerült állapotban. „Mikor hazatért Oroszországból egy pusztító hurrikánhoz hasonlította a háborút. Nagyon feldúlt és levert volt. Belebetegedett a lelkiismeret furdalásba. Már nem volt önmaga.” – mesélték a barátai. Bűnösnek érezte magát és mindenkitől bocsánatot kért, akivel csak találkozott. Utolsó skicce egy katedrális ábrázolt. Három nappal a halála előtt készítette.

1943. július 19-én rosszul érezte magát és a menyasszonyához sietett. Mariuccia Casartelli lakóházának lépcsőjén összeesett és meghalt. Hat nappal az államcsíny, Mussolini bukása előtt.²⁸

Budapest, 2004. december 8.

Lampert Rózsa

- ¹ A legteljesebb válogatás: Giorgio Ciucci: *Giuseppe Terragni: Opera completa*. Electa, Milano 1996
- ² *L' Architettura cronache e storia* No.153 (1968)
- ³ Bruno Zevi: *Giuseppe Terragni*. Serie di Architettura/7, Zanichelli, Bologna 1980, 10. old.
- ⁴ Szerkesztőségi cikk: Giuseppe Terragni architetto europeo. *antiTheSi*, www.antithesi.info/testi/testo_2.asp?ID=215
- ⁵ Ordasi Zsuzsa: „Mussolininek mindig igaza van.” A modern építészet néhány kérdése Mussolini Olaszországában. *Építészfórum*, www.epiteszforum.hu/muhely_utopia.php?muid=197
- ⁶ Bruno Zevi: *Giuseppe Terragni*. Serie di Architettura/7, Zanichelli, Bologna 1980, 15. old.
- ⁷ Antonino Saggio: Inaugurazione della Mostra Giuseppe Terragni architetto Europeo, *antiTheSi*, www.antithesi.info/testi/testo_2.asp?ID=359
- ⁸ Luigi Zuccoli: Ricordi e testimonianze su Terragni. *L' Architettura cronache e storia* No.153 (1968). Újra publikálva: *antiTheSi*, www.antithesi.info/testi/testo_2.asp?ID=363
- ⁹ Bruno Zevi: Scontro sull'eredita di Terragni. *L' Architettura cronache e storia* No.153 (1968). Újra publikálva: *antiTheSi*, www.antithesi.info/testi/testo_2.asp?ID=362
- ¹⁰ Steven Holl: Terragni's Game, 68 years later. *DOMUS*, 2004. február
- ¹¹ Zárójelben a szerző megjegyzése.
- ¹² Olga Neuwirth és Roberto Paci Dalò *Italia Anno Zero* című produkciójáról (2004.10.23. Budapest) Dekódolás címmel Szűts Zsuzsa írt kritikát az *Építészfórumon*, www.epiteszforum.hu/holmi_detailed.php?mhmid=3234
- ¹³ Marcello Piacentini (1881-1944) a Novecento vezető építész. Legjelentősebb munkája a bresciai Piazza della Victoria épületei és az E42 vagy EUR városrendezése.
- ¹⁴ Tagok: Luigi Figini, Guido Frette, Sebastiano Larco, Adalberto Libera (a csoportból kivált Castagnoli helyett), Gino Pollini, Carlo Enrico Rava és Giuseppe Terragni. A csoport 1926-1931 között működött.
- ¹⁵ Antonio Sant'Elia, comói futurista építész (1888-1916). A Nuove Tendenze (Új irányzatok) művészcsoport 1914 tavaszán tartott milánói kiállításán bemutatta a Città nuova (Új város) terveit és hozzá Messaggio (Üzenet) néven katalógust írt.
- ¹⁶ Note (Jegyzet) *Rassegna Italiana*, 1926. december
- ¹⁷ Luigi Zuccoli, id. mű
- ¹⁸ Kenneth Frampton: *A modern építészet kritikai története*. Terc, Budapest 2002. 269. old.
- ¹⁹ Mario Radice (1900-1987) festőművész és belsőépítész visszaemlékezése. Idézi Bruno Zevi: *Giuseppe Terragni*. Serie di Architettura/7, Zanichelli, Bologna 1980. Mario Radice alkotása volt a Casa del Fascio gyűléstermének belső kialakítása.
- ²⁰ Bruno Zevi: *Giuseppe Terragni*. Serie di Architettura/7, Zanichelli, Bologna 1980, 56. old.
- ²¹ Antonino Saggio, id. mű
- ²² Filippo Tommaso Marinetti (1876-1944) a futurizmus szülőatyja. A futurista kiáltványt 1909. február 11-én jelenteti meg Párizsban, a „Le Figaro” címlapján.
- ²³ A Marseille Athén között, a *Patris II* nevű hajón, 1933-ban tartott konferencián Terragni is részt vett.
- ²⁴ Luigi Zuccoli id. mű
- ²⁵ Kenneth Frampton id. mű, 275. old.
- ²⁶ Bruno Zevi: *Giuseppe Terragni*. Serie di Architettura/7, Zanichelli, Bologna 1980, 16. old.
- ²⁷ Antonino Saggio, id. mű
- ²⁸ Ezt a tényt szinte az összes visszaemlékező fontosnak tartotta megjegyezni.